

॥ तैत्तिरीय आरण्यकम् ॥

॥ पञ्चमः प्रश्नः ॥

ॐ शं न॒स्तत्रो॒ मा हा॑सीत् ॥ ॐ शान्तिः॒ शान्तिः॒ शान्तिः॑ ॥

दे॒वा वै स॒त्रमा॑सत। ऋद्धि॑परिमितं॒ यश॑स्कामाः। ते॑ऽब्रुवन्।
यन्नः॑ प्रथ॒मं यश॑ ऋच्छात्। सर्वे॑षां न॒स्तत्स॒हास॒दिति॑। तेषां॑ कुरु॒क्षेत्रं॑
वेदि॑रासीत्। तस्यै॑ खाण्ड॒वो दक्षि॑णार्ध आसीत्। तूर्ध्व॑मुत्तरार्धः।
परी॑णज्जघनार्धः। म॒रुवं उत्करः॑ ॥ १ ॥

तेषां॑ म॒खं वैष्ण॑वं यश॑ आर्च्छत्। तन्न्य॑कामयत। तेनापा॑क्रामत्।
तं दे॒वा अन्वा॑यन्। यशो॑ऽवरुरु॒थ्समा॑नाः। तस्या॒न्वागत॑स्य।
स॒व्याद्ध॑नुरजायत। दक्षि॑णादिषवः। तस्मा॑दिषुध॒न्वं पु॒ण्यं ज॒न्म।
य॒ज्ञज॑न्मा हि ॥ २ ॥

तमेक॑ऽ सन्तम्। ब॒हवो॒ नाभ्य॑धृष्णुवन्। तस्मा॑देकमिषुध॒न्वि॒नम्।
ब॒हवो॑ऽनिषुध॒न्वा नाभि॑धृष्णुवन्ति। सो॑ऽस्मयत। एकं॑ मा सन्तं
ब॒हवो॒ नाभ्य॑धर्षिषुरिति॑। तस्य॑ सिष्मि॒याण॑स्य तेजो॑ऽपा॑क्रामत्।
तद्दे॒वा ओष॑धीषु न्य॑मृजुः। ते श्या॒माका॑ अभवन्। स्म॒याका॒ वै
नामै॒ते ॥ ३ ॥

तत्स्म॒याका॑नाऽ स्मयाकत्वम्। तस्मा॑दीक्षितेनापि गृह्यं
स्मेत॒व्यम्। तेज॑सो धृत्यै॑। स धनुः॑ प्रतिष्कभ्यातिष्ठत्। ता उ॑प॒दीका॑

अब्रुवन्वरं वृणामहै। अथ व इमं रन्धयाम। यत्र कं च खनाम।
तदपोऽभितृणदामेति। तस्मादुपदीका यत्र कं च खनन्ति।
तदपोऽभितृन्दन्ति॥४॥

वारैवृतुं ह्यासाम्। तस्य ज्यामप्यादन्। तस्य धनुर्विप्रवमाणं
शिर उदवर्तयत्। तद्वावापृथिवी अनुप्रावर्तत। यत्प्रावर्तत।
तत्प्रवर्ग्यस्य प्रवर्ग्यत्वम्। यद्वाँ(४)इत्यपतत्। तद्धर्मस्य घर्मत्वम्।
महतो वीर्यमपत्तदिति। तन्महावीरस्य महावीरत्वम्॥५॥

यदस्याः समभरन्। तत्सम्राज्ञः सम्राट्त्वम्। तं स्तुतं
देवतास्त्रेधा व्यगृह्णत। अग्निः प्रातः सवनम्। इन्द्रो माध्यं दिनं
सवनम्। विश्वेदेवास्तृतीयसवनम्। तेनापशीर्ष्णा यज्ञेन यजमानाः।
नाऽऽशिषोऽवारुन्धत। न सुवर्गं लोकमभ्यजयन्। ते देवा
अश्विनावब्रुवन्॥६॥

भिषजौ वै स्थः। इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तमिति।
तावब्रूतां वरं वृणावहै। ग्रह एव नावत्रापि गृह्यतामिति।
ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन्। तावेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम्।
यत्प्रवर्ग्यः। तेन सशीर्ष्णा यज्ञेन यजमानाः। अवाऽऽशिषो-
ऽरुन्धत। अग्निं सुवर्गं लोकमजयन्। यत्प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति।
यज्ञस्यैव तच्छिरः प्रतिदधाति। तेन सशीर्ष्णा यज्ञेन यजमानाः।
अवाशिषो रुन्धे। अग्निं सुवर्गं लोकं जयति। तस्मादेष

आश्विनप्रवया इव। यत्प्रवर्ग्यः॥७॥

उत्करो ह्येते तृन्दन्ति महावीरत्वमब्रुवन्नजयन्सुत च॥७॥ [१]

सावित्रं जुहोति प्रसूत्यै। चतुर्गृहीतेन जुहोति। चतुष्पादः पशवः। पशून्वावरुन्धे। चतस्रो दिशः। दिक्ष्वेव प्रतिष्ठति। छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन्। न वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम इति। तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन्। पुरोनुवाक्यायै याज्यायै॥८॥

देवतायै वषट्काराय। यच्चतुर्गृहीतं जुहोति। छन्दांस्येव तत् प्रीणाति। तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति। ब्रह्मवादिनो वदन्ति। होतव्यं दीक्षितस्य गृहा(३)इ न होतव्या(३)मिति। हविर्वै दीक्षितः। यज्जुहुयात्। हविष्कृतं यजमानमग्नौ प्रदध्यात्। यन्न जुहुयात्॥९॥

यज्ञपूरुरन्तरियात्। यजुरेव वंदेत्। न हविष्कृतं यजमानमग्नौ प्रदधाति। न यज्ञपूरुरन्तरेति। गायत्री छन्दांस्यत्यमन्यत। तस्यै वषट्कारोऽभ्यय्य शिरोऽच्छिनत्। तस्यै द्वेधा रसः परापतत्। पृथिवीमर्धः प्राविशत्। पशूनर्धः। यः पृथिवीं प्राविशत्॥१०॥

स खदिरोऽभवत्। यः पशून्। सोऽजाम्। यत्खादिर्यभिर्भवति। छन्दसामेव रसेन यज्ञस्य शिरः सम्भरति। यदौदुम्बरी। ऊर्वा उदुम्बरः। ऊर्जैव यज्ञस्य शिरः सम्भरति। यद्वैणवी। तेजो वै वेणुः॥११॥

तेजसैव यज्ञस्य शिरः सम्भरति। यद्वैकङ्कती। भा
 एवावरुन्धे। देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभ्रिमादत्ते प्रसूत्यै।
 अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह। अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम्।
 पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै। वज्रं इव वा एषा। यदभ्रिः।
 अभ्रिरसि नारिरसीत्याह शान्त्यै॥१२॥

अध्वरुकृद्देवेभ्य इत्याह। यज्ञो वा अध्वरः। यज्ञकृद्देवेभ्य इति
 वावैतदाह। उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्याह। ब्रह्मणैव यज्ञस्य
 शिरोऽच्छैति। प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्याह। प्रेत्यैव यज्ञस्य
 शिरोऽच्छैति। प्र देव्येतु सूनृतेत्याह। यज्ञो वै सूनृता।
 अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसमित्याह॥१३॥

पाङ्क्तो हि यज्ञः। देवा यज्ञं नयन्तु न इत्याह। देवानेव
 यज्ञनियः कुरुते। देवीं द्यावापृथिवी अनु मे म२साथामित्याह।
 आभ्यामेवानुमतो यज्ञस्य शिरः सम्भरति। ऋद्ध्यासमद्य मखस्य
 शिर इत्याह। यज्ञो वै मखः। ऋद्ध्यासमद्य यज्ञस्य शिर
 इति वावैतदाह। मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्ण इत्याह।
 निर्दिश्यैवैनद्धरति॥१४॥

त्रिर्हरति। त्रयं इमे लोकाः। एभ्य एव लोकेभ्यो यज्ञस्य
 शिरः सम्भरति। तूष्णीं चतुर्थं हरति। अपरिमितादेव यज्ञस्य शिरः
 सम्भरति। मृत्खनादग्रे हरति। तस्मान्मृत्खनः करुण्यतरः। इयत्यग्रं
 आसीरित्याह। अस्यामेवाछम्बद्वारं यज्ञस्य शिरः सम्भरति। ऊर्जं

वा ए॒त॒ र॒सं पृ॒थि॒व्या उ॒प॒दी॒का उ॒द्दि॒हन्ति॥१५॥

यद्व॒ल्मीक॑म्। यद्व॒ल्मीक॑व॒पा सं॒म्भारो॑ भव॑ति। ऊ॒र्जमे॒व
र॒सं पृ॒थि॒व्या अ॒वरु॑न्धे। अथो॒ श्रोत्र॑मे॒व। श्रोत्र॑ः ह्ये॒तत्पृ॒थि॒व्याः।
यद्व॒ल्मीकः॑। अ॒ब॒धिरो॑ भव॑ति। य ए॒वं वेद॑। इन्द्रो॑ वृ॒त्राय॑
वज्र॑मुद॑यच्छत्। स यत्र॑ यत्र॑ प॒राक्र॑मत॥१६॥

तन्ना॒द्धि॒यत। स पू॒तीक॑स्त॒म्बे प॒रा॒क्रम॑त। सोऽ॒द्धि॒यत।
सोऽ॒ब्रवी॑त्। ऊ॒तिं वै मे॒ धा इति॑। तदू॒तीका॑नामू॒तीक॑त्वम्।
यदू॒तीका॑ भव॑न्ति। य॒ज्ञायै॒वोति॑ द॑धति। अ॒ग्नि॒जा अ॑सि प्र॒जाप॑ते
रे॒त इत्या॑ह। य ए॒व र॒सः प॒शून्प्रा॑विशत्॥१७॥

तमे॒वावरु॑न्धे। प॒ञ्चै॒ते सं॒म्भारा॑ भव॑न्ति। पाङ्क्तो॑ य॒ज्ञः। यावा॑ने॒व
य॒ज्ञः। तस्य॑ शि॒रः सम्भ॑रति। यद्वा॒म्याणां॑ प॒शूनां॑ च॒र्मणा॑ सम्भ॑र॑त्।
ग्रा॒म्यान्प॒शूञ्छु॑चाऽर्प॑येत्। कृ॒ष्णाजि॒नेन॑ सम्भ॑रति। आ॒र॒ण्याने॒व
प॒शूञ्छु॑चा॒र्पय॑ति। तस्मा॑त्स॒माव॑त्प॒शूनां॑ प्र॒जाय॑मानानाम्॥१८॥

आ॒र॒ण्याः प॒शवः॑ कर्नी॒या॒सः। शु॒चा ह्यृ॒ताः। लो॒म॒तः
सम्भ॑रति। अतो॒ ह्यस्य॑ मे॒ध्यम्। प॒रि॒गृह्या॑ य॑न्ति। रक्ष॑सा॒मप॑ह॒त्यै।
ब॒हवो॑ हर॑न्ति। अ॒प॒चि॒तिमे॒वास्मि॑न्दधति। उ॒द्ध॑ते॒ सि॒क॒तोपो॑ष्ठे
प॒रि॒श्रिते॑ नि॒द॑धति॒ शान्त्यै॑। म॒द॒न्तीभि॑रु॒पं सृ॑जति॥१९॥

तेज॑ ए॒वास्मि॑न्दधाति। मधु॑ त्वा मधु॒ला क॑रो॒त्वित्या॑ह।
ब्र॒ह्म॒णैवास्मि॑न्तेजो॑ दधाति। यद्वा॒म्याणां॑ पात्रा॑णां कृ॒पालैः॑

स॑सृ॒जेत्। ग्रा॒म्याणि॒ पात्रा॑णि शु॒चाऽर्प॑येत्। अ॒र्म॒क॒पा॒लैः
 स॑सृ॒जति। ए॒तानि॒ वा अ॑नुपजीवनी॒यानि॑। तान्ये॒व शु॒चा॒र्प॑यति।
 शर्करा॑भिः स॑सृ॒जति धृ॒त्यै। अथो॑ श॒न्त्वाय॑। अ॒ज॒लो॒मैः
 स॑सृ॒जति। ए॒षा वा अ॒ग्नेः प्रि॒या त॒नूः। यद॒जा। प्रि॒ययै॑वैनं त॒नुवा॑
 स॑सृ॒जति। अथो॑ तेज॒सा। कृ॒ष्णाजि॒नस्य॑ लोम॑भिः स॑सृ॒जति।
 य॒ज्ञो वै कृ॑ष्णाजि॒नम्। य॒ज्ञेनै॒व य॒ज्ञः स॑सृ॒जति॥२०॥

याज्याये न जुहुयादविशद्वेणुः शान्त्यै पङ्क्तिराधसमित्याह हरति दिहन्ति पुराक्रमताविशत् प्रजायमानानां
 सृजति शन्त्वायाष्टौ च॥१३॥

[२]

परि॑श्रिते करोति। ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सस्य॑ परि॑गृहीत्यै। न कु॒र्वन्न॒भि
 प्रा॑ण्यात्। यत्कु॒र्वन्न॒भि प्रा॑ण्यात्। प्रा॒णाञ्छु॑चा॒र्प॑येत्। अ॒प॒हाय॑
 प्राणि॑ति। प्रा॒णानां॑ गोपी॒थाय॑। न प्र॑व॒र्ग्यं चाऽऽदि॒त्यं चा॒न्तरे॑यात्।
 यद॑न्तरे॒यात्। दु॒श्च॒र्मा स्या॑त्॥२१॥

तस्मा॒न्नान्तरा॒य्यम्। आ॒त्मनो॑ गोपी॒थाय॑। वेणु॑ना करोति।
 तेजो॑ वै वेणुः। तेजः॑ प्र॒व॒र्ग्यः। तेज॑सै॒व तेजः॑ स॒म॒र्ध॑यति। म॒खस्य॑
 शिरो॑ऽसीत्याह। य॒ज्ञो वै म॒खः। तस्यै॒तच्छि॑रः। यत्प्र॑व॒र्ग्यः॥२२॥

तस्मा॑दे॒वमा॑ह। य॒ज्ञस्य॑ प॒दे स्थ॑ इत्याह। य॒ज्ञस्य॑ ह्ये॒ते प॒दे।
 अथो॑ प्रति॑ष्ठित्यै। गा॒य॒त्रेण॑ त्वा छन्द॑सा करो॒मीत्या॑ह। छन्दो॑भिरे॒वेन॑
 करोति। त्र्यु॑द्धिं करोति। त्रयं॑ इ॒मे लो॒काः। ए॒षां लो॒काना॒माप्त्यै॑।
 छन्दो॑भिः करोति॥२३॥

वीर्यं वै छन्दांसि। वीर्येणैवेनं करोति। यजुषा बिलं करोति
 व्यावृत्यै। इयं तं करोति। प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितम्। इयं
 तं करोति। यज्ञपुरुषा सम्मितम्। इयं तं करोति। एतावद्वै पुरुषे
 वीर्यम्। वीर्यसम्मितम्॥२४॥

अपरिमितं करोति। अपरिमितस्यावरुद्धौ। परिग्रीवं करोति
 धृत्यै। सूर्यस्य हरसा श्रायेत्याह। यथायजुरेवैतत्। अश्वशकेन
 धूपयति। प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनित्वाय। वृष्णो अश्वस्य
 निष्पदसीत्याह। असौ वा आदित्यो वृषाऽश्वः। तस्य छन्दांसि
 निष्पत्॥२५॥

छन्दोभिरेवेनं धूपयति। अर्चिषे त्वा शोचिषे त्वेत्याह।
 तेज एवास्मिन्दधाति। वारुणोऽभीद्धः। मैत्रियोपैति शान्त्यै।
 सिद्धौ त्वेत्याह। यथायजुरेवैतत्। देवस्त्वा सवितोद्वपत्वित्याह।
 सवितृप्रसूत एवेनं ब्रह्मणा देवताभिरुद्वपति। अपद्यमानः
 पृथिव्यामाशा दिश आपृणेत्याह॥२६॥

तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनु विभाति। उत्तिष्ठ बृहन्मवोर्ध्वस्तिष्ठ
 ध्रुवस्त्वमित्याह प्रतिष्ठित्यै। ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवितोः। यः
 प्रवर्ग्यमन्वीक्षते। सूर्यस्य त्वा चक्षुषाऽन्वीक्ष इत्याह। चक्षुषो
 गोपीथाय। ऋजवे त्वा साधवे त्वा सुक्षित्यै त्वा भूत्यै त्वेत्याह।
 इयं वा ऋजुः। अन्तरिक्षं साधु। असौ सुक्षितिः॥२७॥

दिशो भूतिः। इमानेवास्मै लोकान्कल्पयति। अथो प्रतिष्ठित्यै।
 इदमहममुमांमुष्यायणं विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहामीत्याह।
 विशैवेन पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहति। विशेषेति राजन्यस्य ब्रूयात्।
 विशैवेन पर्यूहति। पशुभिरिति वैश्यस्य। पशुभिरेवेन पर्यूहति।
 असुर्य पात्रमनाच्छृणुणम्॥२८॥

आच्छृणुति। देवत्राकः। अजक्षीरेणाऽऽच्छृणुति। पुरं वा
 एतत्पयः। यदजक्षीरम्। परमेणैवेन पयसाऽऽच्छृणुति। यजुषा
 व्यावृत्यै। छन्दोभिराच्छृणुति। छन्दोभिर्वा एष क्रियते। छन्दोभिरेव
 छन्दाऽस्याच्छृणुति। छन्धि वाचमित्याह। वाचमेवावरुन्धे।
 छन्ध्यूर्जमित्याह। ऊर्जमेवावरुन्धे। छन्धि हविरित्याह।
 हविरेवाकः। देव पुरश्चर सध्यासन्त्वेत्याह। यथायजुरेवैतत्॥२९॥
 स्याद्यत्प्रवर्ग्यश्छन्दोभिः करोति वीर्यसम्मितं छन्दांसि निष्पत्पुणेत्याह सुक्षितिरनाच्छृणुणञ्छन्दाऽस्याच्छृणुत्यष्टौ
 च॥८॥

[३]

ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होतर्धर्ममभिष्टुहीत्याह। एष वा एतर्हि
 बृहस्पतिः। यद्वह्मा। तस्मा एव प्रतिप्रोच्य प्रचरति। आत्मनोऽनात्यै।
 यमाय त्वा मखाय त्वेत्याह। एता वा एतस्य देवताः। ताभिरेवेन
 समर्धयति। मदन्तीभिः प्रोक्षति। तेज एवास्मिन्दधाति॥३०॥

अभिपूर्वं प्रोक्षति। अभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति। त्रिः
 प्रोक्षति। त्र्यावृद्धि यज्ञः। अथो मेध्यत्वाय। होताऽन्वाह।
 रक्षसामपहत्यै। अनवानम्। प्राणानां सन्तत्यै। त्रिष्टुभः

स॒तीर्गा॑य॒त्रीरि॒वान्वा॑ह॥ ३१॥

गा॒य॒त्रो हि प्रा॒णः। प्रा॒णमे॒व यज॑माने दधाति। सन्त॑त॒मन्वा॑ह।
प्रा॒णाना॑म॒न्नाद्य॑स्य सन्त॑त्यै। अथो रक्ष॑साम॒प॒ह॒त्यै। यत्प॑रि॒मिता
अनु॑ब्रूयात्। परि॑मित॒मव॑रुन्धीत। अप॑रि॒मिता अन्वा॑ह।
अप॑रि॒मित॒स्याव॑रुद्धौ। शिरो॒ वा ए॒तद्य॑ज्ञस्य॥ ३२॥

यत्प्र॑व॒र्ग्यः। ऊ॒र्ध्वञ्जः। यन्मौ॒ञ्जो वे॒दो भव॑ति। ऊ॒र्जे॒व य॑ज्ञस्य॒
शि॒रः सम॑र्धयति। प्रा॒णाहु॑तीर्जु॒होति॑। प्रा॒णाने॒व यज॑माने दधाति।
स॒प्त जु॑होति। स॒प्त वै शी॑र्ष॒ण्याः प्रा॒णाः। प्रा॒णाने॒वास्मि॑न्दधाति।
दे॒वस्त्वा॑ सवि॒ता मध्वा॑ऽनु॒क्तित्या॑ह॥ ३३॥

तेज॑सै॒वैन॑मनक्ति। पृ॒थि॒वीं तप॑स॒स्त्राय॑स्वेति॒ हिर॑ण्य॒मुपा॑स्यति।
अ॒स्या अन॑तिदाहाय। शिरो॒ वा ए॒तद्य॑ज्ञस्य॑। यत्प्र॑व॒र्ग्यः। अ॒ग्निः
सर्वा॑ दे॒वताः। प्र॒ल॒वाना॑दी॒प्योपा॑स्यति। दे॒वता॑स्वे॒व य॑ज्ञस्य॒ शि॒रः
प्रति॑दधाति। अप्र॑तिशीर्णा॒ग्रं भव॑ति। ए॒तद्वर्॑हिर॒ह्येषः॥ ३४॥

अ॒चि॒र॒सि शो॒चि॒र॒सीत्या॑ह। तेज॑ ए॒वास्मि॑न्ब्रह्मवर्च॒सं द॑धाति।
स॒सी॒दस्व॑ म॒हा॒सीत्या॑ह। म॒हान् ह्येषः। ब्र॒ह्मवा॑दि॒नो वद॑न्ति।
ए॒ते वाव॑ त ऋ॒त्विजः॑। ये द॑र्शपूर्णमा॒सयोः॑। अथ॑ क॒था होता॑
यज॑मानायाऽऽशिषो॒ नाशा॑स्त॒ इति॑। पु॒रस्ता॑दाशीः॒ खलु॑ वा अ॒न्यो
य॑ज्ञः। उ॒परि॑ष्ठादाशीर॒न्यः॥ ३५॥

अ॒ना॒धृ॒ष्या पु॒रस्ता॑दिति॒ यदे॒तानि॑ यजू॒प्याह॑। शी॒र्ष॒त

ए॒व य॒ज्ञस्य॒ यज॑मान आ॒शिषोऽव॑रुन्धे। आयुः॑ पु॒रस्ता॑दाह।
 प्र॒जां दक्षि॑णतः। प्रा॒णं प॒श्चात्। श्रोत्र॑मुत्तर॒तः। विधृ॑तिमु॒परि॑ष्ठात्।
 प्रा॒णाने॒वास्मै॑ स॒मीचो॑ दधाति। ई॒श्वरो॒ वा ए॒ष दि॒शोऽनु॑न्मदितोः।
 यं दि॒शोऽनु॑ व्या॒स्थाप॑यन्ति॥३६॥

मनो॒रश्वा॑सि भूरि॑पुत्रेती॒माम॑भि॒मृश॑ति। इ॒यं वै मनो॒रश्वा॑
 भूरि॑पुत्रा। अ॒स्यामे॒व प्र॑ति॒तिष्ठ॑त्यनु॒न्मादा॑य। सू॒पस॑दा मे भूया
 मा मां हि॒५सी॑रित्या॒हाहि॑५सायै। चि॒तः स्थ॑ परि॒चित॒ इत्या॑ह।
 अप॑चितिमे॒वास्मि॑न्दधाति। शिरो॒ वा ए॒तद्य॑ज्ञस्य। यत्प्र॑व॒र्ग्यः। अ॒सौ
 खलु॒ वा आ॑दि॒त्यः प्र॑व॒र्ग्यः। तस्य॑ म॒रुतो॑ र॒श्मयः॑॥३७॥

स्वाहा॑ म॒रुद्भिः॑ परि॑श्रय॒स्वेत्या॑ह। अ॒मुमे॒वाऽऽदि॒त्यः
 र॒श्मिभिः॑ पर्यू॑हति। तस्मा॑द॒सावा॑दि॒त्योऽमु॑ष्मि॒ल्लोके॑ र॒श्मिभिः॑
 पर्यू॑ढः। तस्मा॑द्राजा॒ विशा॑ पर्यू॑ढः। तस्मा॑द्भ्राम॒णीः संजा॑तैः पर्यू॑ढः।
 अ॒ग्नेः सृष्ट॑स्य॒ यतः॑। वि॒कङ्क॑तं भा आ॑र्च्छ॒त्। यद्वै॑कङ्क॒ताः परि॑धयो
 भव॑न्ति। भा ए॒वाव॑रुन्धे। द्वा॒दश॑ भवन्ति॥३८॥

द्वा॒दश॑ मा॒साः संव॑त्सरः। सं॒वत्स॑रमे॒वाव॑रुन्धे। अस्ति॑
 त्रयो॑द॒शो मा॒स इत्या॑हुः। यत्र॑यो॒दशः॑ परि॒धिर्भव॑ति। तेनै॒व
 त्रयो॑द॒शं मा॒सम॑व॒रुन्धे। अ॒न्तरि॑क्षस्यान्त॒र्धिर्सी॒त्याह॑ व्यावृ॒त्त्यै।
 दि॒वं तप॑स॒स्त्राय॑स्वेत्यु॒परि॑ष्ठा॒द्विर॑ण्य॒मधि॑ निद॑धाति। अ॒मुष्या॑
 अन॑तिदाहाय। अथो॑ आ॒भ्यामे॒वैन॑मु॒भय॑तः परि॑गृह्णाति। अ॒रह॑न्

बिभर्षि सायकानि धन्वेत्याह॥३९॥

स्तौत्येवैनमेतत्। गायत्रमसि त्रैष्टुभमसि जागंतमसीति ध्रुवित्राण्यादत्ते। छन्दोभिरेवैनान्यादत्ते। मधु मध्विति धूनीति। प्राणो वै मधु। प्राणमेव यजमाने दधाति। त्रिः परिर्यन्ति। त्रिवृद्धि प्राणः। त्रिः परिर्यन्ति। त्र्यावृद्धि यज्ञः॥४०॥

अथो रक्षसामपहत्यै। त्रिः पुनः परिर्यन्ति। षट्सम्पद्यन्ते। षड्वा ऋतवः। ऋतुष्वेव प्रतितिष्ठन्ति। यो वै घर्मस्य प्रियां तनुवमाक्रामति। दुश्चर्मा वै स भवति। एष ह वा अस्य प्रियां तनुवमाक्रामति। यत्रिः परित्य चतुर्थ पर्येति। एतां ह वा अस्योग्रदेवो राजनिराचक्राम॥४१॥

ततो वै स दुश्चर्माऽभवत्। तस्मात्त्रिः परित्य न चतुर्थ परीयात्। आत्मनो गोपीथाय। प्राणा वै ध्रुवित्राणि। अव्यतिषङ्गं धून्वन्ति। प्राणानामव्यतिषङ्गाय कृत्यै। विनिषद्य धून्वन्ति। दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठन्ति। ऊर्ध्वं धून्वन्ति। सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै। सर्वतो धून्वन्ति। तस्मादयं सर्वतः पवते॥४२॥

दधातीवान्वाह यज्ञस्याहैष उपरिष्ठादाशीरन्यो व्यास्थापर्यन्ति रश्मयो भवन्ति धन्वेत्याह यज्ञश्चक्राम समष्ट्यै द्वे च॥१३॥

[४]

अग्निश्चा वसुभिः पुरस्ताद्रोचयतु गायत्रेण छन्दसेत्याह। अग्निरेवैनं वसुभिः पुरस्ताद्रोचयति गायत्रेण छन्दसा। स मा रुचितो रोचयेत्याह। आशिषमेवैतामा शास्ते। इन्द्रस्त्वा

रुद्रैर्दक्षिणतो रौचयतु त्रैष्टुभेन छन्दसेत्याह। इन्द्र एवैनं
 रुद्रैर्दक्षिणतो रौचयति त्रैष्टुभेन छन्दसा। स मां रुचितो
 रौचयेत्याह। आशिषमेवैतामा शास्ते। वरुणस्त्वाऽऽदित्यैः
 पश्चाद्रौचयतु जागतेन छन्दसेत्याह। वरुण एवैनमादित्यैः
 पश्चाद्रौचयति जागतेन छन्दसा॥४३॥

स मां रुचितो रौचयेत्याह। आशिषमेवैतामा शास्ते।
 द्युतानस्त्वां मारुतो मरुद्भिर्रुत्तरतो रौचयत्वानुष्टुभेन छन्दसेत्याह।
 द्युतान एवैनं मारुतो मरुद्भिर्रुत्तरतो रौचयत्वानुष्टुभेन छन्दसा। स
 मां रुचितो रौचयेत्याह। आशिषमेवैतामा शास्ते। बृहस्पतिस्त्वा
 विश्वेर्देवैरुपरिष्ठाद्रौचयतु पाङ्केन छन्दसेत्याह। बृहस्पतिरेवैनं
 विश्वेर्देवैरुपरिष्ठाद्रौचयति पाङ्केन छन्दसा। स मां रुचितो
 रौचयेत्याह। आशिषमेवैतामा शास्ते॥४४॥

रोचितस्त्वं देव घर्म देवेष्वसीत्याह। रोचितो ह्येष
 देवेषु। रोचिषीयाहं मनुष्येष्वित्याह। रोचत एवैष मनुष्येषु।
 सम्राड्वर्म रुचितस्त्वं देवेष्वायुष्मांस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यसीत्याह।
 रुचितो ह्येष देवेष्वायुष्मांस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी। रुचितोऽहं
 मनुष्येष्वायुष्मांस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भूयासमित्याह। रुचित
 एवैष मनुष्येष्वायुष्मांस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति। रुगसि
 रुचं मयि धेहि मयि रुगित्याह। आशिषमेवैतामा शास्ते।

तं यदेतैर्यजुर्भिररोचयित्वा। रुचितो घर्म इति प्रब्रूयात्।
 अरोचुकोऽध्वर्युः स्यात्। अरोचुको यजमानः। अथ यदेनमेतैर्यजुर्भी
 रोचयित्वा। रुचितो घर्म इति प्राह। रोचुकोऽध्वर्युर्भवति। रोचुको
 यजमानः॥४५॥

पश्चाद्रोचयति जागतेन छन्दसा पाङ्क्तुं छन्दसा स मां रुचितो रोचयेत्याहाशिपमेवैतामाशांस्ते शास्तेऽष्टौ
 च॥३॥

[५]

शिरो वा एतद्यज्ञस्य। यत्प्रवर्ग्यः। ग्रीवा उपसदः।
 पुरस्तादुपसदा प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति। ग्रीवास्वेव यज्ञस्य शिरः
 प्रतिदधाति। त्रिः प्रवृणक्ति। त्रयं इमे लोकाः। एभ्य एव लोकेभ्यो
 यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे। षट्थसम्पद्यन्ते। षड्वा ऋतवः॥४६॥

ऋतुभ्य एव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे। द्वादशकृत्वः प्रवृणक्ति।
 द्वादश मासाः संवत्सरः। संवत्सरादेव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे।
 चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते। चतुर्विंशतिरर्धमासाः। अर्धमासेभ्य एव
 यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे। अथो खलु। सकृदेव प्रवृज्यः। एकं हि
 शिरः॥४७॥

अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति। एतावान् वै यज्ञः। यावानग्निष्टोमः।
 यावानेव यज्ञः। तस्य शिरः प्रतिदधाति। नोक्थ्ये प्रवृज्यात्। प्रजा
 वै पशव उक्थानि। यदुक्थ्ये प्रवृज्यात्। प्रजां पशूनस्य निर्दहेत्।
 विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रवृणक्ति॥४८॥

पृष्ठानि वा अच्युतं च्यावयन्ति। पृष्ठैरेवास्मा अच्युतं

च्यावयित्वाऽवरुन्धे। अपश्यं गोपामित्याह। प्राणो वै गोपाः।
प्राणमेव प्रजासु वियातयति। अपश्यं गोपामित्याह। असौ वा
आदित्यो गोपाः। स हीमाः प्रजा गोपायति। तमेव प्रजानां
गोप्तां कुरुते। अनिपद्यमानमित्याह॥४९॥

न ह्येष निपद्यते। आ च परां च पृथिभिश्चरन्तमित्याह। आ
च ह्येष परां च पृथिभिश्चरति। स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान्
इत्याह। सध्रीचींश्च ह्येष विषूचीश्च वसानः प्रजा अभि विपश्यति।
आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तरित्याह। आ ह्येष वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः। अत्र
प्रावीर्मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्यामित्याह। वासन्तिकावेवास्मां
ऋतू कल्पयति। समग्रिर्गग्निनां गतेत्याह॥५०॥

ग्रेष्मावेवास्मां ऋतू कल्पयति। समग्रिर्गग्निनां गतेत्याह।
अग्रिर्ह्यैवैषोऽग्निनां सङ्गच्छते। स्वाहा समग्रिस्तपसा गतेत्याह।
पूर्वमेवोदितम्। उत्तरेणाभिगृणाति। धर्ता दिवो विभासि रजंसः
पृथिव्या इत्याह। शारदावेवास्मां ऋतू कल्पयति॥५१॥

दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्याह। होत्राभिरेवेमाँल्लोकान्थ्सन्द-
धाति। विश्वासां भुवां पतु इत्याह। हैमन्तिकावेवास्मां ऋतू
कल्पयति। देवश्रूस्त्वं देव घर्म देवान्पाहीत्याह। शैशिरावेवास्मां
ऋतू कल्पयति। तपोजां वाचमस्मे नियच्छ देवायुवमित्याह। या
वै मेध्या वाक्। सा तपोजाः। तामेवावरुन्धे॥५२॥

गर्भो देवानामित्याह। गर्भो ह्येष देवानाम्। पिता
मंतीनामित्याह। प्रजा वै मृतयः। तासामेष एव पिता।
यत्प्रवर्ग्यः। तस्मादेवमाह। पतिः प्रजानामित्याह। पतिर्ह्येष
प्रजानाम्। मतिः कवीनामित्याह॥५३॥

मतिर्ह्येष कवीनाम्। सं देवो देवेन सवित्रा यतिष्ठ सः
सूर्येणारुक्तेत्याह। अमुं चैवाऽऽदित्यं प्रवर्ग्यं च सः शास्ति।
आयुर्दास्त्वमस्मभ्यं घर्म वर्चोदा असीत्याह। आशिषमेवैतामा
शास्ते। पिता नोऽसि पिता नो बोधेत्याह। बोधयत्येवैनम्। न वै
तैऽवकाशा भवन्ति। पत्न्यै दशमः। नव वै पुरुषे प्राणाः॥५४॥

नाभिर्दशमी। प्राणानेव यजमाने दधाति। अथो दशाक्षरा
विराट्। अन्नं विराट्। विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे। यज्ञस्य
शिरोऽच्छिद्यत। तद्देवा होत्राभिः प्रत्यदधुः। ऋत्विजोऽवेक्षन्ते।
एता वै होत्राः। होत्राभिरेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति॥५५॥

रुचितमवेक्षन्ते। रुचिताद्वै प्रजापतिः प्रजा असृजत। प्रजानां
सृष्ट्यै। रुचितमवेक्षन्ते। रुचिताद्वै पर्जन्यो वर्षति। वर्षुकः पर्जन्यो
भवति। सं प्रजा एधन्ते। रुचितमवेक्षन्ते। रुचितं वै ब्रह्मवर्चसम्।
ब्रह्मवर्चसिनो भवन्ति॥५६॥

अधीयन्तोऽवेक्षन्ते। सर्वमायुर्यन्ति। न पत्यवेक्षेत।
यत्पत्यवेक्षेत। प्रजायेत। प्रजां त्वस्यै निर्दहेत्। यन्नावेक्षेत।

न प्रजायेत। नास्यै॑ प्रजां निर्दहेत्। तिरस्कृत्य॑ यजुर्वाचयति।
 प्रजायते। नास्यै॑ प्रजां निर्दहति। त्वर्ष्टीमती॑ ते सपेयेत्याह।
 सपाद्धि॑ प्रजाः प्रजायन्ते॥५७॥

ऋतवो हि शिरः सर्वपृष्ठे प्रवृणक्तवनिपद्यमानमित्याह गृतेत्याह शारदावेवास्मां ऋतू कल्पयति रुन्धे
 कवीनामित्याह प्राणाः प्रतिदधाति भवन्ति वाचयति चत्वारि च॥१२॥ [६]

देवस्य॑ त्वा सवितुः प्रसव॑ इति रशनामादत्ते प्रसूत्यै।
 अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह। अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू॑ आस्ताम्।
 पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै॑। आददेऽदित्यै॑ रास्नाऽसीत्याह
 यजुष्कृत्यै। इड एह्यदित एहि सरस्वत्येहीत्याह। एतानि॑ वा अस्यै॑
 देवनामानि॑। देवनामैरेवैनामाह्वयति॑। असावेह्यसावेह्यसावेहीत्याह।
 एतानि॑ वा अस्यै॑ मनुष्यनामानि॑॥५८॥

मनुष्यनामैरेवैनामाह्वयति॑। षट्थ्सम्पद्यन्ते। षड्वा ऋतवः।
 ऋतुभिरेवैनामाह्वयति॑। अदित्या उष्णीषमसीत्याह। यथायजुरेवै-
 तत्। वायुरस्यैड इत्याह। वायुदेवत्यो वै वथ्सः। पूषा
 त्वोपावंसृजत्वित्याह। पौष्णा वै देवतया पशवः॥५९॥

स्वयैवैनं॑ देवतयोपावंसृजति॑। अश्विभ्यां प्रदापयेत्याह।
 अश्विनौ वै देवानां भिषजौ॑। ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति॑। यस्ते
 स्तनः शशय इत्याह। स्तौत्येवैनाम्। उस्मं घर्मं॑ शि॒षोस्मं॑ घर्मं
 पाहि घर्माय॑ शि॒षेत्याह। यथा ब्रूयादमुष्मै देहीति॑। तादृगेव तत्।
 बृहस्पतिस्त्वोप सीदत्वित्याह॥६०॥

ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः। ब्रह्मणैवैनमुपसीदति। दानवः
 स्थः परं व इत्याह। मेध्यानेवैनान्करोति। विष्वग्वृतो लोहितेनेत्याह
 व्यावृत्यै। अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै पिन्वस्व पूष्णे पिन्वस्व
 बृहस्पतये पिन्वस्वेत्याह। एताभ्यो ह्येषा देवताभ्यः पिन्वते। इन्द्राय
 पिन्वस्वेन्द्राय पिन्वस्वेत्याह। इन्द्रमेव भागधेयेन समर्धयति।
 द्विरिन्द्रायेत्याह॥६१॥

तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः। गायत्रौऽसि त्रैष्टुभोऽसि
 जागतमसीति शफोपयमानादत्ते। छन्दोभिरेवैनानादत्ते। सहोर्जो
 भागेनोपमेहीत्याह। ऊर्ज एवैनं भागमंकः। अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य
 शिरः प्रतिदधतावब्रूताम्। आवाभ्यामेव पूर्वाभ्यां वर्षद्वियाता
 इति। इन्द्राश्विना मधुनः सारघस्येत्याह। अश्विभ्यामेव पूर्वाभ्यां
 वर्षद्वरोति। अथो अश्विनावेव भागधेयेन समर्धयति॥६२॥

घर्मं पात वसवो यजता वडित्याह। वसूनेव भागधेयेन
 समर्धयति। यद्वषट्कुर्यात्। यातयामाऽस्य वषट्कारः स्यात्। यत्र
 वषट्कुर्यात्। रक्षांसि यज्ञं हन्युः। वडित्याह। परोक्षमेव
 वर्षद्वरोति। नास्य यातयामा वषट्कारो भवति। न यज्ञं रक्षांसि
 घ्नन्ति॥६३॥

स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये जुहोमीत्याह। यो
 वा अस्य पुण्यो रश्मिः। स वृष्टिवनिः। तस्मा एवैनं जुहोति।

मधुं ह॒वि॒र॒सी॒त्या॒ह। स्व॒द॒य॒त्ये॒वैन॑म्। सूर्य॑स्य॒ तप॑स्त॒पे॒त्या॒ह।
 य॒था॒य॒जुरे॒वैत॑त्। द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒भ्यां॑ त्वा॒ परि॑गृह्णामीत्या॒ह।
 द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒भ्या॑मे॒वैन॑ं परि॑गृह्णाति॥६४॥

अ॒न्तरि॑क्षेण॒ त्वोप॑यच्छामीत्या॒ह। अ॒न्तरि॑क्षेणै॒वैन॑मुप॑यच्छति।
 न वा ए॒तं म॑नु॒ष्यो भ॑र्तुम॒रह॑ति। दे॒वानां॑ त्वा पि॒तृ॒णा॒मनु॑मतो
 भ॑र्तुः॑ श॒के॒य॒मि॒त्या॒ह। दे॒वैरे॒वैन॑ं पि॒तृ॒भिर॑नु॒मत॒ आद॑त्ते। वि वा
 ए॒नमे॒तदर्ध॑यन्ति। यत्प॒श्चात्प्र॑वृज्यं॒ पुरो॑ जुह्व॑ति। तेजो॑ऽसि
 तेजो॑ऽनु॒ प्रेही॑त्या॒ह। तेज॑ ए॒वास्मि॑न्दधाति। दि॒वि॒स्पृ॒ङ्गा
 मां हि॑ः॒सीर॑न्तरि॒क्षस्पृ॒ङ्गा मां हि॑ः॒सीः पृ॒थि॒वि॒स्पृ॒ङ्गा मां
 हि॑ः॒सीरि॑त्या॒हाहि॑ः॒सायै॑॥६५॥

सु॒व॒र॒सि सु॒व॒र्मे य॑च्छ दि॒वं य॑च्छ दि॒वो मां पा॑हीत्या॒ह।
 आ॒शिष॑मे॒वैता॑मा शा॑स्ते। शि॒रो वा ए॒तद्य॑ज्ञस्य॑। यत्प्र॑व॒र्ग्यः। आ॒त्मा
 वा॒युः। उ॒द्यत्य॑ वा॒तना॑मान्या॒ह। आ॒त्म॒न्ने॒व य॑ज्ञस्य॒ शिरः॑ प्र॒ति॑दधाति।
 अ॒न॒वान॑म्। प्रा॒णाना॑ः॒ सन्त॑त्यै। पश्चा॑ह॥६६॥

पा॒ङ्क्तो य॑ज्ञः। या॒वा॒ने॒व य॑ज्ञः। तस्य॑ शि॒रः प्र॒ति॑दधाति। अ॒ग्नये॑
 त्वा॒ वसु॑मते॒ स्वा॑हेत्या॒ह। अ॒सौ वा आ॑दि॒त्योऽग्नि॑र्वसु॑मान्। तस्मा॑
 ए॒वैन॑ं जुहोति। सोमा॑य॒ त्वा रु॒द्रव॑ते॒ स्वा॑हेत्या॒ह। च॒न्द्रमा॒ वै
 सोमो॑ रु॒द्रवा॑न्। तस्मा॑ ए॒वैन॑ं जुहोति। वरु॑णाय॒ त्वाऽऽदि॒त्यव॑ते॒
 स्वा॑हेत्या॒ह॥६७॥

अप्सु वै वरुण आदित्यवान्। तस्मा एवैनं जुहोति। बृहस्पतये
 त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहेत्याह। ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः। ब्रह्मणैवैनं
 जुहोति। सवित्रे त्वर्भुमते विभुमते प्रभुमते वाजवते स्वाहेत्याह।
 संवत्सरो वै सवितर्भुमान् विभुमान्प्रभुमान् वाजवान्। तस्मा एवैनं
 जुहोति। यमाय त्वाऽङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेत्याह। प्राणो वै
 यमोऽङ्गिरस्वान्पितृमान्॥६८॥

तस्मा एवैनं जुहोति। एताभ्यं एवैनं देवताभ्यो जुहोति। दश
 सम्पद्यन्ते। दशाक्षरा विराट्। अन्नं विराट्। विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे।
 रौहिणाभ्यां वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्। तद्रौहिण्यो रौहिणत्वम्।
 यद्रौहिणौ भवतः। रौहिणाभ्यामेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति।
 अहर्ज्योतिः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषां स्वाहा
 रात्रिर्ज्योतिः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषां स्वाहेत्याह।
 आदित्यमेव तदमुष्मिल्लोकेऽहो पुरस्ताद्वाधार। रात्रिया अवस्तात्।
 तस्मादसावादित्योऽमुष्मिल्लोकेऽहोरात्राभ्यां धृतः॥६९॥

मनुष्यनामानि पशवः सीदत्वित्याहेन्द्रायेत्याहार्धयति घ्नन्ति गृह्णात्यहिंसायै पञ्चाऽहादित्यवन्ते स्वाहेत्याह
 पितृमानेति चत्वारि च॥१२॥

[७]

विश्वा आशा दक्षिणसदित्याह। विश्वानेव देवान्प्रीणाति।
 अथो दुरिष्ट्या एवैनं पाति। विश्वा देवानयाडिहेत्याह। विश्वानेव
 देवान्भागधेयेन समर्धयति। स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः
 पिबतमश्विनेत्याह। अश्विनावेव भागधेयेन समर्धयति। स्वाहाऽग्नये

यज्ञियाय शं यजुर्भिरित्याह। अभ्येवैनं धारयति। अथो
हविरेवाकः॥ ७०॥

अश्विना घर्मं पात९ हार्दिवानमहर्दिवामिरूतिभिरित्याह।
अश्विनावेव भागधेयेन समर्धयति। अनु वां द्यावापृथिवी
म९सातामित्याहानुमत्यै। स्वाहेन्द्राय स्वाहेन्द्रावडित्याह।
इन्द्राय हि पुरो हूयते। आश्राव्याह घर्मस्य यजेति।
वषट्कृते जुहोति। रक्षसामपहत्यै। अनुयजति स्वगाकृत्यै।
घर्ममपातमश्विनेत्याह॥ ७१॥

पूर्वमेवोदितम्। उत्तरेणाभिगृणाति। अनु वां द्यावापृथिवी
अम९सातामित्याहानुमत्यै। तं प्राव्यं यथावण्णमो दिवे नमः
पृथिव्या इत्याह। यथायजुरेवैतत्। दिविधा इमं यज्ञं यज्ञमिमं
दिविधा इत्याह। सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति। दिवं गच्छान्तरिक्षं
गच्छ पृथिवीं गच्छेत्याह। एष्वेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठापयति। पञ्च
प्रदिशो गच्छेत्याह॥ ७२॥

दिक्ष्वेवैनं प्रतिष्ठापयति। देवान्घर्मपान्गच्छ पितृन्घर्मपान्गच्छे-
त्याह। उभयेष्वेवैनं प्रतिष्ठापयति। यत्पिन्वते। वर्षुः पर्जन्यो
भवति। तस्मात्पिन्वमानः पुण्यः। यत्प्राङ्पिन्वते। तद्देवानाम्।
यदक्षिणा। तत्पितॄणाम्॥ ७३॥

यत्प्रत्यक्। तन्मनुष्याणाम्। यदुदङ्। तद्रुद्राणाम्। प्राश्चमुदञ्चं

पिन्वयति। देवत्राकः। अथो खलु। सर्वा अनु दिशः पिन्वयति।
सर्वा दिशः समेधन्ते। अन्तःपरिधि पिन्वयति॥७४॥

तेजसोऽस्कन्दाय। इषे पीपिह्यूर्जे पीपिहीत्याह। इषमेवोर्जं
यजमाने दधाति। यजमानाय पीपिहीत्याह। यजमानायैवैता-
माशिषमा शास्ते। मह्यं ज्यैष्ठ्याय पीपिहीत्याह। आत्मनं
एवैतामाशिषमा शास्ते। त्विष्यै त्वा द्युम्नाय त्वेन्द्रियाय त्वा भूत्यै
त्वेत्याह। यथायजुरेवैतत्। धर्मासि सुधर्मा मे न्यस्मे ब्रह्माणि
धारयेत्याह॥७५॥

ब्रह्मन्नेवैनं प्रतिष्ठापयति। नेत्वा वातः स्कन्दयादिति
यद्यभिचरेत्। अमुष्यं त्वा प्राणे सादयाम्यमुना सह निरर्थं गच्छेति
ब्रूयाद्यं द्विष्यात्। यमेव द्वेष्टि। तेनैनं सह निरर्थं गमयति। पूष्णे
शरसे स्वाहेत्याह। या एव देवता हुतभागाः। ताभ्यं एवैनं जुहोति।
ग्रावभ्यः स्वाहेत्याह। या एवान्तरिक्षे वाचः॥७६॥

ताभ्यं एवैनं जुहोति। प्रतिरेभ्यः स्वाहेत्याह। प्राणा वै देवाः
प्रतिराः। तेभ्यं एवैनं जुहोति। द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्याह।
द्यावापृथिवीभ्यामेवैनं जुहोति। पितृभ्यो घर्मपेभ्यः स्वाहेत्याह। ये
वै यज्वानः। ते पितरौ घर्मपाः। तेभ्यं एवैनं जुहोति॥७७॥

रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहेत्याह। रुद्रमेव भागधेयेन समर्धयति।
सर्वतः समनक्ति। सर्वत एव रुद्रं निरवदयते। उदञ्चं निरस्यति।

एषा वै रुद्रस्य दिक्। स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते। अप
उपस्पृशति मेध्यत्वाय। नान्वीक्षेत। यदन्वीक्षेत॥७८॥

चक्षुरस्य प्रमायुकः स्यात्। तस्मान्नान्वीक्ष्यः। अर्पीपरो
माऽहो रात्रियै मा पाह्येषा ते अग्ने समित्तया समिध्यस्वायुर्मे
दा वर्चसा माऽऽञ्जीरित्याह। आयुरेवास्मिन्वर्चो दधाति।
अर्पीपरो मा रात्रिया अहो मा पाह्येषा ते अग्ने समित्तया
समिध्यस्वाऽऽयुर्मे दा वर्चसा माऽऽञ्जीरित्याह। आयुरेवास्मिन्वर्चो
दधाति। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः
सूर्यः स्वाहेत्याह। यथायजुरेवैतत्। ब्रह्मवादिनो वदन्ति।
होतव्यमग्निहोत्रा(३)न्न होतव्या(३)मिति॥७९॥

यद्यजुषा जुहुयात्। अयथापूर्वमाहुती जुहुयात्। यत्र जुहुयात्।
अग्निः पराभवेत्। भूः स्वाहेत्येव होतव्यम्। यथापूर्वमाहुती जुहोति।
नाग्निः पराभवति। हुतः हविर्मधु हविरित्याह। स्वदयत्येवैनम्।
इन्द्रतमेऽग्नावित्याह॥८०॥

प्राणो वा इन्द्रतमोऽग्निः। प्राण एवैनमिन्द्रतमेऽग्नौ जुहोति।
पिता नोऽसि मा मा हिंसीरित्याहाहिंसायै। अश्याम ते
देव घर्म मधुमतो वाजवतः पितुमत इत्याह। आशिषमेवैतामा
शास्ते। स्वधाविनोऽशीमहि त्वा मा मा हिंसीरित्याहाहिंसायै।
तेजसा वा एते व्यृध्यन्ते। ये प्रवर्ग्येण चरन्ति। प्राश्वन्ति। तेज

ए॒वा॒त्म॒न्द॒ध॒ते॥८१॥

स॒व॒त्स॒रं न मा॒५स॒मं॒श्जी॒यात्। न रा॒मा॒मु॒पे॒यात्। न मृ॒न्म॒येन
पि॒बेत्। ना॒स्य॑ रा॒म उ॒च्छि॑ष्टं पि॒बेत्। ते॒ज ए॒व त॒त्स॒५श्य॑ति।
दे॒वा॒सुराः सं॒य॑त्ता आ॒सन्। ते दे॒वा वि॒ज॒य॒मु॒प॒य॒न्तः। वि॒भ्राजि॑ सौ॒र्ये
ब्र॒ह्म॒स॒न्त्य॑द॒ध॒त। य॒त्किं च॑ दि॒वाकी॒र्त्य॑म्। तदे॒तेनै॒व व्र॑तेना॒गोपा॑यत्।
तस्मा॑दे॒तद्व्र॑तं चा॒र्य॑म्। तेज॑सो गोपी॒थाय॑। तस्मा॑दे॒तानि॒ यजू॑५षि
वि॒भ्राजः॑ सौ॒र्य॑स्येत्या॒हुः। स्वाहा॑ त्वा॒ सूर्य॑स्य र॒श्मि॒भ्य॒ इति॑ प्रा॒तः
स॒५सा॑द॒य॒ति। स्वाहा॑ त्वा॒ नक्ष॑त्रे॒भ्य॒ इति॑ सा॒य॒म्। ए॒ता वा ए॒तस्य॑
दे॒वताः॑। ताभि॑रे॒वैन॑५ स॒म॒र्ध॒य॒ति॥८२॥

अ॒क्र॒श्चि॒ने॒त्या॒ह॒ प्र॒दि॒शो॑ ग॒च्छे॒त्या॒ह॒ पि॒तृणा॑म॒न्तःप॒रि॒धि॒ पि॒न्व॒य॒ति॒ धार॑येत्या॒हु॒ वाचो॑ घ॒र्म॒पा॒स्तेभ्य॑ ए॒वैनं॑
जुहो॒त्य॒न्वीक्ष॑त॒ होत॑व्या(३)मि॒त्य॒ग्नावि॒त्या॒ह॒ द॒ध॒तेऽगो॑पाय॒त्सु॒त च॑॥१३॥—————[८]

घ॒र्म॒ या ते॑ दि॒वि शु॒गि॒ति॒ तिस्र॑ आहु॒तीर्जु॑होति।
छ॒न्दो॑भिरे॒वा॒स्यै॒भ्यो लो॒के॒भ्यः॒ शुच॑म॒व॒ यज॑ते। इ॒य॒त्य॒ग्रे
जु॑होति। अथे॒य॒त्यथे॑यति। त्र॒य॒ इ॒मे लो॒काः। अ॒नु॒ नोऽद्या॑नु॒-
म॒तिरि॒त्या॒हानु॑म॒त्यै। दि॒व॒स्त्वा॑ प॒र॒स्पा॒या॒ इत्या॑ह। दि॒व
ए॒वेमाँल्लो॑का॒न्दा॑धार। ब्र॒ह्म॑ण॒स्त्वा प॒र॒स्पा॒या॒ इत्या॑ह॥८३॥

ए॒ष्वे॒व लो॒केषु॑ प्र॒जा दा॑धार। प्रा॒णस्य॑ त्वा प॒र॒स्पा॒या॒ इत्या॑ह।
प्र॒जास्वे॒व प्रा॒णा॒न्दा॑धार। शिरो॒ वा ए॒तद्य॑ज्ञस्य॑। यत्प्र॑व॒र्ग्यः। अ॒सौ
ख॒लु वा आ॑दि॒त्यः प्र॑व॒र्ग्यः। तं यद॑क्षि॒णा प्र॑त्य॒श्चमु॑द॒श्चमु॑द्वा॒सये॑त्।
जि॒ह्वं य॑ज्ञस्य॒ शिरो॑ हरेत्। प्रा॒श्चमु॑द्वा॒सय॑ति। पु॒रस्ता॑दे॒व य॑ज्ञस्य॒

शिरः प्रतिदधाति॥८४॥

प्राञ्चमुद्वासयति। तस्मादसावादित्यः पुरस्तादुदेति। शफोपय-
मान्धवित्राणि धृष्टी इत्यन्ववहरन्ति। सात्मानमेवैनं सतनुं करोति।
सात्माऽमुष्मिल्लोके भवति। य एवं वेद। औदुम्बराणि भवन्ति।
ऊर्वा उदुम्बरः। ऊर्जमेवावरुन्धे। वर्त्मना वा अन्वित्य॥८५॥

यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति। साम्नां प्रस्तोताऽन्ववैति। साम-
वै रक्षोहा। रक्षसामपंहत्यै। त्रिर्निधनमुपैति। त्रयं इमे लोकाः। एभ्य-
एव लोकेभ्यो रक्षांस्यपंहन्ति। पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति। पुरुषः
पुरुषो हि रक्षस्वी। रक्षसामपंहत्यै॥८६॥

यत्पृथिव्यामुद्वासयेत्। पृथिवीं शुचाऽर्पयेत्। यदप्सु। अपः
शुचारपयेत्। यदोषधीषु। ओषधीः शुचाऽर्पयेत्। यद्वनस्पतिषु।
वनस्पतींश्छुचारपयेत्। हिरण्यं निधायोद्वासयति। अमृतं वै
हिरण्यम्॥८७॥

अमृतं एवैनं प्रतिष्ठापयति। वल्गुरसि शं युधाया-
इति त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति। त्रिवृद्धा अग्निः। यावानेवाग्निः।
तस्य शुचं शमयति। त्रिः पुनः पर्येति। षट्त्सम्पद्यन्ते।
षड्वा ऋतवः। ऋतुभिरेवास्य शुचं शमयति। चतुः
स्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्येत्याह॥८८॥

इयं वा ऋतम्। तस्या एष एव नाभिः। यत्प्रवर्ग्यः।
 तस्मादेवमाह। सदो विश्वायुरित्याह। सदो हीयम्। अप द्वेषो
 अप हर इत्याह भ्रातृव्यापनुत्यै। घर्मैतत्तेऽन्नमेतत्पुरीषमिति दध्ना
 मधुमिश्रेण पूरयति। ऊर्वा अन्नाद्यं दधि। ऊर्जैवैनमन्नाद्येन
 समर्धयति॥८९॥

अनंशनायुको भवति। य एवं वेद। रन्तिर्नामांसि दिव्यो
 गन्धर्व इत्याह। रूपमेवास्यैतन्महिमान् रन्ति बन्धुतां व्याचष्टे।
 समुहमायुषा सं प्राणेनेत्याह। आशिषमेवैतामा शास्ते। व्यसौ
 योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह। अभिचार एवास्यैषः।
 अचिक्रदद्वृषा हरिरित्याह। वृषा ह्येषः॥९०॥

वृषा हरिः। महान्मित्रो न दर्शत इत्याह। स्तौत्येवैनमेतत्।
 चिदंसि समुद्रयोनिरित्याह। स्वामेवैनं योनिं गमयति। नमस्ते
 अस्तु मा मा हिंसीरित्याहाहिंसायै। विश्वावंसु सोम
 गन्धर्वमित्याह। यदेवास्य क्रियमाणस्यान्तर्यन्ति। तदेवास्यैतेना
 प्याययति। विश्वावंसुरभि तन्नो गृणात्वित्याह॥९१॥

पूर्वमेवोदितम्। उत्तरेणाभि गृणाति। धियो हिन्वानो धिय इन्नो
 अव्यादित्याह। ऋतूनेवास्मै कल्पयति। प्राऽऽसां गन्धर्वो अमृतानि
 वोचदित्याह। प्राणा वा अमृताः। प्राणानेवास्मै कल्पयति। एतत्त्वं
 देव घर्म देवो देवानुपांगा इत्याह। देवो ह्येष सं देवानुपैति। इदमहं
 मनुष्यो मनुष्यानित्याह॥९२॥

मनुष्यो हि। एष सम्मनुष्यानुपैति। ईश्वरो वै प्रवर्ग्यमुद्वासयन्।
 प्रजां पशून्सोमपीथमनुद्वासः सोमं पीथानुमेहि। सह प्रजयां
 सह रायस्पोषेणेत्याह। प्रजामेव पशून्सोमपीथमात्मन्धत्ते।
 सुमित्रा न आप ओषधयः सन्वित्याह। आशिषमेवैतामा
 शास्ते। दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म
 इत्याह। अभिचार एवास्येषः। प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते। यः
 प्रवर्ग्यमुद्वासयति। उदुत्यं चित्रमिति सौरीभ्यामृग्भ्यां पुनरेत्य
 गार्हपत्ये जुहोति। अयं वै लोको गार्हपत्यः। अस्मिन्नेव लोके
 प्रतितिष्ठति। असौ खलु वा आदित्यः सुवर्गो लोकः। यत्सौरी
 भवतः। तेनैव सुवर्गाल्लोकान्नैति॥१३॥

ब्रह्मणस्त्वा परस्याया इत्याह दधात्यन्वित्यं रक्षस्वी रक्षसामपहत्ये वै हिरण्यमाहार्धयति ह्येष गृणात्वित्याह
 मनुष्यानित्याहास्येषोऽष्टौ च॥११॥

[९]

प्रजापतिं वै देवाः शुक्रं पयोऽदुहन्। तदेभ्यो न व्यभवत्।
 तदग्निर्व्यकरोत्। तानि शुक्रियाणि सामान्यभवन्। तेषां यो
 रसोऽत्यक्षरत्। तानि शुक्रयजूंष्यभवन्। शुक्रियाणां वा एतानि
 शुक्रियाणि। सामपयसं वा एतयोरन्यत्। देवानामन्यत्पयः। यद्भोः
 पयः॥१४॥

तत्साम्नः पयः। यदजायै पयः। तद्देवानां पयः।
 तस्माद्यत्रैतैर्यजुर्भिश्चरन्ति। तत्पयसा चरन्ति। प्रजापतिमेव
 तत्पयसाऽन्नाद्येन समर्धयन्ति। एष ह त्वे साक्षात्प्रवर्ग्यं भक्षयति।

यस्यैवं विदुषः प्रवर्ग्यः प्रवृज्यते। उत्तरवेद्यामुद्वासयेत्तेजस्कामस्य।
तेजो वा उत्तरवेदिः॥१५॥

तेजः प्रवर्ग्यः। तेजसैव तेजः समर्थयति। उत्तरवेद्यामुद्वासये-
दन्नकामस्य। शिरो वा एतद्यज्ञस्य। यत्प्रवर्ग्यः। मुखमुत्तरवेदिः।
शीर्ष्णैव मुखं सन्दधात्यन्नाद्याय। अन्नाद एव भवति। यत्र खलु
वा एतमुद्वासितं वयांसि पर्यासते। परि वै तां समां प्रजा
वयांस्यसते॥१६॥

तस्मादुत्तरवेद्यामेवोद्वासयेत्। प्रजानां गोपीथाय। पुरो वा
पश्चाद्वोद्वासयेत्। पुरस्ताद्वा एतज्ज्योतिरुदेति। तत्पश्चान्निम्रोचति।
स्वामेवैनं योनिमनूद्वासयति। अपां मध्य उद्वासयेत्। अपां
वा एतन्मध्याज्ज्योतिरजायत। ज्योतिः प्रवर्ग्यः। स्वयैवैनं योनौ
प्रतिष्ठापयति॥१७॥

यं द्विष्यात्। यत्र स स्यात्। तस्यां दिश्युद्वासयेत्। एष वा
अग्निर्वैश्वानरः। यत्प्रवर्ग्यः। अग्निनैवैनं वैश्वानरेणाभि प्रवर्तयति।
औदुम्बर्यां शाखायामुद्वासयेत्। ऊर्ग्वा उदुम्बरः। अन्नं प्राणः।
शुग्धर्मः॥१८॥

इदमहममुष्यामुष्यायणस्य शुचा प्राणमपि दहामीत्याह।
शुचैवास्यं प्राणमपि दहति। ताजगार्तिमाच्छति। यत्र दर्भा
उपदीकंसन्तताः स्युः। तदुद्वासयेद्वष्टिकामस्य। एता वा

अ॒पाम॑नूज्झाव॑र्यो॒ नाम॑। यद्द॒र्भाः। अ॒सौ खलु॑ वा आ॑दि॒त्य इ॒तो
वृष्टि॑मुदी॒रय॑ति। अ॒सावे॒वास्मा॑ आ॒दि॒त्यो वृष्टिं॑ नि॒यच्छ॑ति। ता
आपो॑ नि॒यता॑ ध॒न्व॒ना य॑न्ति॥१९॥

गोः पयं उत्तरवेदिरासते स्थापयति घर्मो यन्ति॥६॥ [१०]

प्र॒जाप॑तिः स॒म्प्रि॒यमा॑णः। स॒म्राट्॒सम्भृ॑तः। घ॒र्मः प्र॑वृ॒क्तः।
म॒हा॒वी॒र उ॒द्वा॑सितः। अ॒सौ खलु॑ वावैष आ॑दि॒त्यः। यत्प्र॑व॒र्ग्यः। स
ए॒तानि॑ ना॒मान्य॑कुरु॒त। य ए॒वं वेद॑। वि॒दुरे॑न॒ नाम्ना॑। ब्र॒ह्म॒वा॒दिनो॑
वद॑न्ति॥१००॥

यो वै व॒सीया॑सं य॒थाना॑ममु॒पच॑रति। पु॒ण्या॑र्तिं वै स तस्मै
का॒मय॑ते। पु॒ण्या॑र्ति॒मस्मै॑ का॒मय॑न्ते। य ए॒वं वेद॑। तस्मा॑दे॒वं वि॒द्वान्।
घ॒र्म इति॑ दि॒वाऽऽच॑क्षी॒त। स॒म्राडि॑ति न॒क्तम्। ए॒ते वा ए॒तस्य॑ प्रि॒ये
त॒नुवौ॑। ए॒ते अ॑स्य प्रि॒ये ना॑म॒नी। प्रि॒ययै॒वेन॑ त॒नुवौ॑॥१०१॥

प्रि॒येण॒ नाम्ना॒ सम॑र्धयति। की॒र्तिर॑स्य॒ पूर्वा॑गच्छति
ज॒नता॑माय॒तः। गा॒य॒त्री दे॒वेभ्यो॑ऽपा॑क्रामत्। तां दे॒वाः प्र॑व॒र्ग्येणै॒वानु॑
व्य॒भवन्। प्र॑व॒र्ग्येणा॑ऽऽप्नु॒वन्। यच्च॑तुर्वि॒ंशति॑कृ॒त्वं प्र॑व॒र्ग्यं प्र॑वृण॒क्ति।
गा॒य॒त्रीमे॒व तद॑नु विभ॑वति। गा॒य॒त्रीमा॑प्नोति। पूर्वा॑ऽस्य॒ जन॑ य॒तः
की॒र्तिर्गच्छ॑ति। वै॒श्वदे॒वः स॑सन्नः॥१०२॥

वस॑वः प्रवृ॒क्तः। सोमो॑ऽभि॒कीर्य॑माणः। अ॒श्विनः॒ पय॑स्यानी॒य॒मा॒ने। मा॒रुतः॑ क॒थन्। पौ॒ष्ण उ॒दे॒न्तः। सा॒र॒स्व॒तो वि॒ष्यन्द॑मानः।

मैत्रः शरो गृहीतः। तेज उद्यतः। वायुर्हियमाणः। प्रजापतिरहूयमानो
वाग्धुतः॥१०३॥

असौ खलु वावैष आदित्यः। यत्प्रवर्ग्यः। स एतानि
नामान्यकुरुत। य एवं वेद। विदुरेनं नाम्ना। ब्रह्मवादिनो वदन्ति।
यन्मृन्मयमाहुतिं नाश्नुतेऽथ। कस्मादेषोऽश्नुत इति। वागेष इति
ब्रूयात्। वाच्येव वाचं दधाति॥१०४॥

तस्मादश्नुते। प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितः। यत्प्रवर्ग्यः।
यत्प्रागवकाशेभ्यः। तेन प्रजा असृजत। अवकाशैर्देवासुरानसृजत।
यदूर्ध्वमवकाशेभ्यः। तेनान्नमसृजत। अन्नं प्रजापतिः।
प्रजापतिर्ववैषः॥१०५॥

वदन्ति तनुवा ससंज्ञो हूयमानो वाग्धुतो दधात्येषः॥६॥ [११]

सविता भूत्वा प्रथमेऽहंन्प्रवृज्यते। तेन कामाः एति।
यद्वितीयेऽहंन्प्रवृज्यते। अग्निर्भूत्वा देवानेति। यत्तृतीयेऽहंन्प्र-
वृज्यते। वायुर्भूत्वा प्राणानेति। यच्चतुर्थेऽहंन्प्रवृज्यते। आदित्यो
भूत्वा रश्मीनेति। यत्पञ्चमेऽहंन्प्रवृज्यते। चन्द्रमा भूत्वा
नक्षत्राण्येति॥१०६॥

यत्षष्ठेऽहंन्प्रवृज्यते। ऋतुर्भूत्वा संवत्सरमेति। यत्सप्तमेऽहंन्प्र-
वृज्यते। धाता भूत्वा शक्नोमीति। यदष्टमेऽहंन्प्रवृज्यते।
बृहस्पतिर्भूत्वा गायत्रीमेति। यन्नवमेऽहंन्प्रवृज्यते। मित्रो भूत्वा

त्रिवृत् इमाँल्लोकानेति। यद्दशमेऽहंन्प्रवृज्यते। वरुणो भूत्वा
विराजमेति॥१०७॥

यदेकादशेऽहंन्प्रवृज्यते। इन्द्रो भूत्वा त्रिष्टुभमेति।
यद्द्वादशेऽहंन्प्रवृज्यते। सोमो भूत्वा सुत्यामेति। यत्पुरस्तादुपसदां
प्रवृज्यते। तस्मादितः पराङ्मूँल्लोकाऽस्तपन्नेति। यदुपरिष्ठादुपसदां
प्रवृज्यते। तस्मादमुतोऽर्वाङ्मूँल्लोकाऽस्तपन्नेति। य एवं वेद।
ऐव तपति॥१०८॥

नक्षत्राण्येति विराजमेति तपति॥३॥ [१२]

ॐ शं नस्तन्नो मा हासीत्॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

